

СКЛАДНІ СЛОВА В ОПОВІДАННЯХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Стаття присвячена аналізу творення і вживання складних слів в оповіданнях Ольги Кобилянської. Зосереджується увага на визначенні основних типів складних слів, описані дериваційні моделі та схарактеризовані їх функції у художньому тексті.

Ключові слова: складні слова, дериваційні моделі, композит, юкстапозит, оказіоналізм.

Наталія Лісняк

Сложные слова в рассказах Ольги Кобылянской

Статья посвящена анализу создания и употребления сложных слов в рассказах Ольги Кобылянской. Сосредоточено внимание на определении основных типов сложных слов, описаны деривационные модели и охарактеризованы их функции в художественном тексте.

Ключевые слова: сложные слова, деривационные модели, композит, юкстапозит, окказионализм.

Natalya Lisnyak

Difficult words are in the stories of Olga Kobilyanskoy

Compound adjectives, nouns and adverbs, which are used in O. Kobylanska stories, are analyzed in this article. The attention is also paid on the individual author's word-building, it's stylistic characteristics is made.

Key words: difficult words, derivations models, compo, yukstapozit, okazionalizm.

Словотвірна підсистема серед інших підсистем усіх мовних рівнів становить важливу ланку мовної системи. І хоч можливості словотвору в художньому тексті дещо обмежені, вдалий добір похідних слів чи оказіональне словотворення допомагає не лише урізноманітнювати художню мову, естетично увиразнювати її, а й відтворювати докільця, передавати думки персонажів через чуттєві образи, давати характеристики героям, долучаючи читачів до співпереживань. Українські складні слова аналізуються в працях Є. Рудницького, М. Чемерисова, М. Доленка, Н. Клименко та деяких ін. [2]. Н. Клименко в монографії „Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові” описує семантичні ознаки композитів, висвітлює функціонування складних слів у мовленні, здійснює їх лінгвостилістичний аналіз. Вона зазначає, що складні слова мають свої особливості, які виявляються в способі представлення їх у розчленованому вигляді, і будуються вони як синтаксичні структури [2, с. 18].

Дослідники мови творів О. Кобилянської стверджують, що „найпродуктивнішим і найцікавішим з погляду стилістичної доцільності виступає в її оповіданнях словоскладання” [4, с. 116].

Складні слова займають значне місце в малій прозі О. Кобилянської. Серед них трапляються оказіональні деривати, які виступають благодатним матеріалом для дослідження словотворення як у структурному, так і в стилістичному аспектах.

Представлені складні слова, а особливо складні прикметники, зазвичай утворені за типовими словотвірними моделями, проте їх компоненти поєднуються в цілісну одиницю не лише для звичайного повідомлення, а й із художньою метою.

У дослідженні простежується творення і вживання складних слів в оповіданнях Ольги Кобилянської. Для цього визначаємо такі завдання:

- виокремити складні слова, визначити їх основні типи;
- описати дериваційні моделі цих слів;
- схарактеризувати функції складних слів у художньому тексті.

Спосіб складання охоплює майже всі частини мови з поєднанням різних компонентів, утворюючи різні типи.

В оповіданнях О. Кобилянської часто вживаються складні іменники, прикметники та прислівники. Проте у мовній матерії малої прози письменниці переважають складні прикметники.

Словотвірна структура складних прикметників

Набір дериваційних основ у виявлених складних похідних приблизно такий самий, що й у літературній мові. Однак у складі похідного слова часто спостерігаємо своєрідні поєднання твірних основ чи слів. При сполученні компонентів у складному слові значення кожного з них об'єднуються в одно, хоч складним прикметникам властива приблизна тотожність за змістом сумі

їх компонентів чи розподіл змісту композита на ті значення, які виступають у кожному компоненті. Проте складні слова найкраще виявляють своє значення в контексті.

Використання композитних та юкстапозитних прикметників О. Кобилянською у мові оповідань доволі значне і своєрідне. Словотворення складних ад'єктивів-оказіоналізмів зумовлене типом і семантикою базових синтагм, особливостями поєднання твірних основ різних частин мови, а також певних суфіксів. Воно ґрунтується на вільних словосполученнях: *лиха вість – лиховісний, просте волосся – простоволосий*.

Словотворчі моделі складання у малій прозі О. Кобилянської поділяються на дві групи:

- 1) складні слова, утворені на основі словосполучень із сурядним зв'язком;
- 2) складні слова, утворені на основі словосполучень з підрядним зв'язком.

Письменниця активно вживає й утворює складні ад'єктиви, сконструйовані на основі словосполучень із сурядним зв'язком. Особливо багато в оповіданнях юкстапозитів.

Серед юкстапозитних утворень на основі сурядної синтаксичної конструкції домінують деривати моделі „прикметник+прикметник” на позначення кольорів та їх відтінків. Це юкстапозити, у яких першим складником виступають:

а). компоненти, що вказують на відтінок кольору *блідо-, темно-, ясно: блідо-жовте лице* [I, с. 326], *блідо-сивий мох* [I, с. 373], *блідо-лілієві квіти* [I, с. 388], *темно-зелена барва* [I, с. 374], *блідо-рожева рожка* [I, с. 386], *темно-червона рожка* [I, с. 386], *жарко-червоне світло* [I, с. 372], *червоново-русяві коси* [I, с. 309], *темно-понсова барва* [I, с. 374], *темно-голуба краска* [I, с. 305], *темно-синя зелень* [I, с. 359], *ясно-зелена папороть* [I, с. 372], *темно-зелених лісах* [I, с. 388].

Серед них словотвірною потенцією відзначається компонент **темно-**. Частотою вживання вирізняється композит **темно-зелений**. О. Кобилянська тонко відчуває природу, вона точно, водночас образно передає колірні образи навколишнього світу, зокрема лісу, квітів, кущів тощо. Особливістю цієї групи складних прикметників є те, що вони нерідко стосуються зелені (*темно-синя зелень, ясно-зелена папороть, темно-зелене тло*).

Юкстапозити з першим складником **блідо-** номінують як відтінки кольорів природи, так і характеризують зовнішність людини.

б). Компоненти, що формують назву кольору частинами: *матово-, прозоро-, сріблясто- та ін.: брунатно-золоте тло* [I, с. 387], *матово-жовтий пуп'янок* [I, с. 380], *матово-червоний круг місяця* [I, с. 374], *матово-зелене тло* [I, с. 385], *прозоро-сині крильця стрікзюк* [I, с. 375], *зелено-брунатний мох* [I, с. 353], *рожево-біла груди* [I, с. 354], *цегляно-червоні комини* [I, с. 380], *чорно-сині ластівки* [I, с. 351], *синяво-прозорі мряки* [I, с. 382], *сріблясто-білі кусники* [I, с. 331], *срібно-блакитне небо* [II, с. 498], *золтаво-жовте листя* [I, с. 328], *жовто-червоне листя* [I, с. 328].

Письменниця обіграє назви кольорів. Так, від різних за місцем знаходження нейтральних слів-кольороназв **прозорий, синій**, авторка утворює оказіоналізми, які у похідних одиницях ставали образами великої сили („*нічні синяво-прозорі мряки*”), точним описом („*прозоро-сині крильця стрікзюки*”).

Щоб донести до читача красу карпатського краю, О. Кобилянська вміло групує виразні деталі, що стосуються моху, лісу, дерев. Нерідко у письменниці цілком проста фраза стає художнім образом, наповнюється виразністю. Напр.: „*Чорно-сині ластівки літали низенько-низенько понад землею, купаючи в польоті рожево-білу груди, немов з сваволі, що вона аж сміялася з радості*” [I, с. 354]. Художнє значення складних прикметників бачимо в образній тканині, яка є неперервним рухом від однієї характерної деталі до іншої. Складні прикметники цього типу стали образними, оскільки отримали здатність мобілізувати образну уяву реального світу, яка жила в душі письменниці і яка живе в нас сьогодні.

в). Компоненти **легко-, ніжно-**, які в поєднанні з простою назвою кольору викликають почуття радості, спокою: *ніжно-синяві мряки*. Напр.: „*Місячне світло пронизували ніжно-синяві мряки*” [I, с. 374].

г). Компоненти **брудно-, грізно-, криваво-**, які мають властивість викликати неприємні почуття: *брудно-зелений мох* [I, с. 372], *грізно-червона барва* [I, с. 370], *криваво-червоний вогонь* [I, с. 377], Напр.: „*Небо затьмарилося грізно-червоною барвою, а відтак почалася вона, гірська буря*” [I, с. 370].

Точність деталей, яскраве змальовування навколишнього середовища властиве О. Кобилянській. Помітна особлива схильність письменниці до влучного добору основних ознак предмета, які дають змогу читачеві отримати чітке зображення пейзажу, що постав в уяві авторки. Напр.: „*Обманливий брудно-зелений мох*” [I, с. 372].

Оповідання Ольги Кобилянської насичені складними прикметниками-кольоронозвами. Окремі назви мають символічне значення. Так, зелений колір, очевидно, є символом життя, краси. Деривати на позначення відтінків червоного кольору не завжди викликають настрій життєрадісності, насолоди. У прикметниках *грізно-червоний, жарко-червоний, криваво-червоний* він символізує колір крові – рубають дерева. В оповіданні „Битва” ці прикметники „виступають яскравим засобом змалювання психологічно напружених моментів” [I, с. 249] – тривога оповідача за майбутнє карпатського лісу, адже його вирубують.

Крім назв відтінків кольорів, письменниця використовує складні прикметники із сурядним зв'язком інших типів, зокрема, юкстапозитні деривати з першим компонентом **ясно-, сніжно-прозора-, звідовато-** та другим компонентом **білий, блискучий, лискучий, барвний, жовтий**. Своєрідним є новотвір **червоно-квітчастий** („...а найбільше в живих рухах її голови, що все прибрано кокетливо в червоно-квітчасту хустку...” [I, с. 395], *прозора-жовтими струмками* [I, с. 388], *звідовато-жовтим цвітом* [I, с. 461], *ясно-блискучі* („Молоді соснові деревця ясно-блискучої барви” [I, с. 384]), *червоно-блискучі* („...гострили пили та розсівали коло себе червоно-блискучі іскри” [I, с. 382]), „... ріка була найвузючою й найглибшою, де сунулось темно-лискучою поверхнею своєю незаметно вперед” [I, с. 488].

Серед юкстапозитів цієї та вищеназваних груп наявні індивідуально-авторські новотвори (*звідовато-жовтий, прозора-барвний, темно-лискучий, чорно-золотистий, червоно-квітчастий, оксамитно-м'який*).

Інший тип становлять складні ад'єктиви, утворені поєднанням двох прикметникових основ, які є оказіональними дериватами. Напр.: *домашньо-практичні погляди* [I, с. 426], *предивно-свавільна мелодія* [I, с. 332], *молодечо-ніжні черти* [I, с. 332], *п'яно-гордий голос* [I, с. 352], *сумно-тужливі пісні* [I, с. 329], *божевільно-відважна* [I, с. 358], *солодаво-душна воня* [I, с. 326], *тихо-ласкаве дождання* [I, с. 332], *нормально-умна росіянка (або русинка)*... [I, с. 347].

Похідні, утворені за цією моделлю, доволі виразно характеризують героїв оповідань, передають їх душевний, дещо меланхолійний стан: „Цілий угнетений народ, по котрого струнах грають предивно-свавільну мелодію” [I, с. 332], „Її лице повне тихо-ласкавого майже втішеного дождання” [I, с. 332], „Вона ... співала переважно сумно-тужливі” (пісні) [I, с. 329], або служать засобом характеристики для інших персонажів: („Але жодна росіянка (або русинка) не є нормально-умна” [I, с. 347].

Варто зазначити, що за своїм лексичним наповненням прикметникові оказіональні юкстапозити неоднорідні. Вони створені переважно з відомих питомих компонентів (*сумний, тихий, божевільний, п'яний, ласкавий, тужливий, блискучий, відважний, душний* та ін.), проте їх поєднання у складне слово є індивідуально-авторським. Такі деривати стилістично підсилюють або уточнюють певні ознаки і засвідчують книжність мовомислення письменниці.

Складні слова, утворені на базі словосполучень із підрядним зв'язком у малій прозі посідають незначне місце. Окремий тип становлять ад'єктиви, утворені за моделлю “прикметникова основа + іменникова основа” зі значенням „характерна особливість предмета”: *густогриві коні* [I, с. 377], *грубошії дикі рожі* [I, с. 387], *круглолисті рослини* [I, с. 373], *зизоока жидівка* [I, с. 337], *дрібно-духе невзавідництво* [I, с. 359], *золотогрива кобила* [I, с. 319], *простоволоса дівчина* [I, с. 395], *дрібнозерної кукурудзи* [I, с. 329], *білоголовий панотець* [I, с. 476], *стародавній монастир* [I, с. 237].

Серед них вирізняється модель, за якою поєднуються основи прикметника та іменника з суфіксом – складно-суфіксальні деривати, напр.: *різнорідні рослини* [I, с. 376], *різнорідні товари* [I, с. 372], *дорогоцінною завісою* [I, с. 332], *зловіщі тіні* [I, с. 448], *лиховісний усміх* [I, с. 372], *лиховісні шепоти* [I, с. 426], *холоднокровний німець* [I, с. 341], *великоросійська література* [I, с. 237]. Окремі з них мають оцінне значення: „старосвітськими замахами жіночості”.

В оповіданнях порівняно небагато композитних прикметників, утворених за моделлю „числівникова основа + іменникова основа + суфікс”, напр.: *двадцятилітня циганка* [I, с. 761], *столітні великани* [I, с. 450], *сімнадцятилітній хлопець* [I, с. 324], *десятиножеві пили* [I, с. 382], *семилітня дитина* [I, с. 450], *п'ятилітній хлопець* [I, с. 372], *п'ятилітній Петруньо* [II, с. 561], *тринадцятилітня дитина* [II, с. 471], *чотирикутний сад* [I, с. 466]. („Від часу до часу спиняється її великий журливий погляд на тринадцятилітній дитині, що лиш у сорочині сидить на печі...” [II, с. 471]. Як бачимо, другим компонентом виступає іменникова основа **літ-** та суфікс прикметника **-н-**.

В оповіданнях виявлено складні прикметники, утворені поєднанням двох іменникових основ з додаванням до другої частини відносного прикметника суфікса **-н-** напр.: *божевільний* [II, с. 491],

божесвільною любов'ю [I, с. 357], божесвільними очима [II, с. 500], божесвільними хвилями [II, с. 465], божесвільний чоловік [II, с. 477]. Зазначимо, що авторка доволі часто вживає прикметник божесвільний. Пор: „божесвільними скоками мчався” [I, с. 355]. „Він рад би втекти перед тими божесвільними й розгорілими очима...” [II, с. 500], Іноді вона використовує цей прикметник у порівняльних конструкціях: „...він глядить, мов божесвільний, на мерця”. [II, с. 491].

Композитний ад'єктив у поєднанні з певним іменником влучно передає стан людини – тяжкий, пригнічений, (мов божесвільний, божесвільними очима), повний пристрасті (божесвільною любов'ю).

Письменниця застосовує складні прикметники, утворені на базі іменних, прислівникових та дієслівних основ. Ці моделі ускладнені суфіксами, напр.: різнозвучний гамір [I, с. 327], багато-надійних людей [I, с. 373], одностайним голосом [I, с. 326], свіжозорана земля [I, с. 365], Святого Івана чудотворного [II, с. 468], нововикопаний гріб [II, с. 489], новонасипаний гріб [II, с. 489]. З-поміж них вирізняються оказіоналізми (нововикопаний, новонасипаний). Вони засвідчують книжність мовомислення Ольги Кобилянської. Дослідники мови оповідань письменниці зазначають, що основною рисою індивідуального стилю її письма виступає книжність мовомислення, що сформувалося під впливом різновидів книжної мови [4, с. 114].

Отже, серед складних прикметників, які вжиті О. Кобилянською в малій прозі, функціональне навантаження припадає на юкстапозити із словотвірним значенням „назва відтінків кольорів”. Тут трапляються й оказіональні деривати. Письменниця їх вживає й для підвищення експресії, емоційності, влучності, виразності та ін. на художньому тлі. Експресивні деривати надають мовній матерії емоційного позитивного, рідше іронічного, сатиричного забарвлення.

Словотвірна структура складних іменників

В оповіданнях О. Кобилянської представлені іменники-композиції та юкстапозити. Виокремлення композицій та юкстапозитів за особливостями їх словотвірної будови дозволило виявити деякі властиві їм загальні риси, що стосуються поєднання компонентів. Композиції утворені поєднанням іменникової (зрідка числівникової, дієслівної) та дієслівної (зрідка іменникової) основ, ускладненої або неускладненої суфіксом за допомогою інтерфіксів: *небозвід* [I, с. 324], *панотець* [II, с. 476], *хлібодайниця* [II, с. 558], *рівновага* [I, с. 466], *страхопуд* [I, с. 409], *миро-творець* [I, с. 492], *одноплемінники* [I, с. 305], *лицемір* [I, с. 414], *благословенство* („...дав благословенство на тяжку дорогу і дав тоді смерть” [II, с. 492], *падиволос* („...і на ній ріс, буяв там та не там падиволос...” [II, с. 540].

У мовній матерії оповідань уміло вплетені іменники-юкстапозити, серед яких трапляються й оказіональні новотвори. О. Кобилянська вживає складні слова, утворені внаслідок поєднання двох лексично однорідних іменникових основ: *гроші-банкноти* [I, с. 506], *сини-„лобузи”* [II, с. 506], *волох-чабанисько* [I, с. 402], *цирульник-голяр* [II, с. 544], *дід-прадід* [II, с. 495], *селянин-мандрівник* [II, с. 471], *газдині-селянки* [I, с. 328], *діди-каліки* [I, с. 327], *поклик-зоїк* („поклик-зоїк здається жалнішим”) [II, с. 499], *рев-гук* („злялись ревом-гуком в одно й розгорілося пекло”) [II, с. 497]. Юкстапозити зазвичай номінують людей. У складних назвах осіб часто вживаються слова *газда*, *газдиня*. Цим авторка підкреслює добру рису персонажів – хазяйновитість.

Юкстапозитні іменники номінують тварин (*змій-велетень*). У тексті це складне утворення є метафорою. Пор: „Деся недалеко... пролетіла в серпанках снігу закутана довжезна змій-велетень з червоними, вогнем налитими очима...” (Снігова буря. – Авт.) [I, с. 476]. Юкстапозити виступають номінантами абстрактних понять. У мові оповідання використовується складний субстантив, утворений поєднанням двох синонімічних іменників: *туга-жаль*. У цьому дериваті другий компонент підсилює перший.

Юкстапозитні іменники позначають назви рослин: *дуб-великан*. Ця назва вживається письменницею у змалюванні природи. Пор: „...а десь-не-десь вганявся з-поміж гущавини дерев дуб-великан угору...” [I, с. 482].

Словотвірна структура складних прислівників

У малій прозі О. Кобилянської наявні складні прислівники. Серед них є чимало оказіональних утворень. Привертають увагу прислівники-юкстапозити. Вони використовуються для підкреслення, уточнення ознак просторовості (*низько-низенько* [I, с. 354], *далеко-широко* [I, с. 415], *широко-далеко* [I, с. 463], *там-сям* [I, с. 484], *далеко-високо* [I, с. 483], *сюди-туди* [I, с. 489]. Письменниця вживає доволі часто новотвори *широко-далеко*, *далеко-широко*. Напр.: „Далеко-широко від лісу жодної душі...” [I, с. 473], „... простерлося воно на сонці, широко-далеко...” [I, с. 469], *далеко-далеко* [I, с. 302]. Прислівники-юкстапозити увиразнюють ознаку темпоральності (*рік-*

річно [II, с. 388], *десь-звідкись* [I, с. 380], *нині-завтра, завтра-позавтра* [I, с. 303], ознаку міри і ступеня вияву (*гарно-прегарно* [I, с. 285], *безсердечно-виразно* [I, с. 381], *гарно-розкішно* [II, с. 215], *грізно-згідливо* [I, с. 488]).

У складних прислівниках з першою частиною **гарно-** другим компонентом виступає слово тотожної семантики, яке підсилює міру ознаки. Особливий обсяг семантичного наповнення цих юкстапозитів несе кінцевий компонент – *прекрасно, розкішно, згідливо*.

Аналіз складних слів у малій прозі О. Кобилянської дозволяє зробити такі висновки:

1. У мовній матерії письменниці наявна значна кількість складних слів. О. Кобилянська активно використовує їх для характеристики персонажів, для змалювання краси природи, для вказівки на соціальний стан, для передачі переживань героїв, для передачі найтонших порухів людської душі. Застосовуючи прийоми перестановки компонентів в юкстапозитах, письменниця вміло малює місце дії. Пор: *далеко-широко і широко-далеко*.

2. Складні слова допомогли письменниці створити прекрасні образи (*волох-чабанисько*), через роздуми героїв передати своє розуміння і бачення певних тогочасних подій (*московський страхопуд, нетолерантні лицемірники*).

3. Насичення малої прози одних і тих же оповідань складними словами засвідчує, що О. Кобилянська не тільки уміло користувалася мовою, творила слова, а й домагалася точного зображення цими одиницями. Письменниця використовує кілька складних конструкцій навіть в одному реченні. Така насиченість складними словами вказує на особливості ідіостилю авторки.

4. Серед складних слів виявлено чимало okazіональних новотворів О. Кобилянської (*нормально-умна, червоно-квітчастий, прозоро-барвний, чорно-золотистий, герої-рубачі, туга-жаль, далеко-широко* та ін.), які не лише привертають увагу читача своєю незвичністю, а й засвідчують схильність письменниці до їх утворення.

5. Розмаїття складних слів-новотворів і неновотворів у мовній прозі підтверджують думку дослідників про аналітизм художнього мовомислення письменниці, про його книжність. Okazіонально-авторські деривати О. Кобилянської утворені за характерними для української мови моделями (*„газдині-селянки”*, *„звіздовато-жовтим цвітом”* [I, с. 461], *„заповнив далеко-високо воздух”* [I, с. 483], *„цегляно-червоні комини”* [I, с. 389], *„безсердечно-виразно звучало се”* [I, с. 391], *„гострокінчастими зубами”* [I, с. 382], *„колос-машина”* [I, с. 382], *„грубошії дикі рожі”* [I, с. 387], *„прозоро-барвними струями”* [I, с. 388], *„оксамитно-м'якими братками”* [I, с. 462]).

Література

1. Бабій І.М. Емоційно-експресивна роль колірних епітетів у прозовій мові (на матеріалі творчості В. Стефаніка, М. Коцюбинського, М. Хвильового) / І. М. Бабій // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. — Тернопіль : Збруч, 1999. — С. 246—250.
2. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. — К. : Наук. думка, 1984. — 251 с.
3. Кобилянська О. Твори у двох томах / Ольга Кобилянська. — К. : Вид-во худ. літ-ри: Дніпро, 1983.
4. Крупа М. Стилiстична характеристика новотворів у прозі О. Кобилянської / Марія Крупа // Актуальні проблеми словотвору української мови (Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика). — Тернопіль, 1993. — С. 114—117.